

De Lezer

Een trouwe lezer uit Frankrijk schrijft ons het volgende: “Met intense belangstelling lees ik iedere keer Bossche Bladen. Het artikel ‘Den Bosch in zicht’ is boeiend, maar heeft me ook wat teleurgesteld. Sprekend over de Bossche Jerusalemganger Lodewijk Beijs (buurman van Jheronimus Bosch en geen Bosschenaar van geboorte) worden er enkele zeer achterhaalde bronnen aangehaald, terwijl er drie jaar geleden een groot en zeer gedocumenteerd artikel is verschenen van mijn hand in De Brabantse Leeuw over met name ... alle Jerusalemvaarders van ’s-Hertogenbosch. Lodewijk Beijs neemt daarin een voorname plaats in. Er was zelfs een broederschap van Jerusalemgangers in de stad. Daarnaast was er een interessante link tussen bedevaarten en weddenschappen. Opvallend is

eveneens dat een Jerusalem bedevaart nooit als straf werd opgelegd!!!

Dat een auteur mijn artikel niet gebruikt is jammer, maar zelfs niet vermeldt, doet vermoeden dat De Brabantse Leeuw door de auteur niet gelezen wordt!!! Zijn collega’s van de redactie hebben er blijkbaar ook geen weet van gehad. Overigens is er weliswaar een Jacobsgasthuis opgericht, maar het heeft niet of zeer kort (enkele jaren) gefunctioneerd! Te weinig Compostellagangers reisden via ’s-Hertogenbosch. In het Bosch protocol vind je er derhalve zo goed als niets over. Mijn artikel is geplaatst in De Brabantse Leeuw 2006 (p. 234-244); 2007 (p.41-49; 116-119). Hopelijk willen jullie de lezers niet onthouden dat er dus meer en wezenlijk materiaal te vermelden valt. Lucas van Dijck”.

Dank voor de terechtwijzing. Nog meer lezen dus. Het punt is natuurlijk, wat mij betreft (AV), dat je in een genealogisch tijdschrift geen informatie verwacht over Jerusalemvaarders. Zo heeft de redactie ook niet in een numismatisch tijdschrift gebladerd. Maar laten wij de grootste boosdoener aan het woord: auteur Valentijn Paquay. ‘Inderdaad heb ik genoemd artikel voor het gereedkomen van de drukproef gemist. Inmiddels ben ik er langs een andere weg op gestuit: het levert inderdaad talloze feitjes over die Jerusalemvaarders, uit hoogst uiteenlopende bronnen. Het meeste geeft echter geen nadere informatie over hun tocht.’

AV

De Koekerèl

Ik heb 'nne koekerèl zien draoie op 't rèndje van de geut

Wat draait daar? Het dialectwoord *koekerèl* wordt in het dialect van 's-Hertogenbosch voor de drijftol gezegd. De regel bovenaan deze paragraaf komt uit een liedje dat werd opgetekend in het *Bosch' Woordenboek*:¹

*Ik heb 'nne koekerèl zien
draoie op 't rèndje van de geut,
Wè hadde we 'n leut (bis)*

Het woordenboek geeft ook een nep-Franse versie:

*J'ai 'nne koekerèl vue draoie sur
le rèndje de la geut
Nous avons de leut (bis)*

Het bedoelde voorwerp is dus een drijf- of draaitol, een tol die met een zweepje wordt voortgedreven. Het is niet gek dat het dialectwoord uit gebruik is geraakt, want het ding dat er mee wordt aangeduid raakt ook uit gebruik. Welk kind speelt er nog met een drijftol? *Koekerèl* is een Bosch woord, maar het komt ook buiten de stad voor, en wel in dialecten die we als het meest verwant aan het Bosch beschouwen, de Maaslandse dialecten (die zijn dus meer verwant aan het Bosch dan de Noord-Meierijse dialecten ten zuiden van de stad of de Midden-Brabantse dialecten ten westen van de stad). In de aflevering over feest en vermaak van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*,² waarin ook de kinderspelen zijn opgenomen, wordt *koekerèl* voor drijftol gegeven voor 's-Hertogenbosch, Engelen, Hintham, Empel, Rosmalen, Nuland en Haren (bij Oss) en blijkens het citaat hieronder komt het

ook voor ten noorden van de Maas in de Bommelerwaard. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*WNT*) is het woord onder 'kokkerel' opgenomen: 'In de Bommelerwaard (v. d. WATER), het Oosten van N.-Brab. (zie b. v. *Nav.* 29, 237), Limb. (*Arch. v. Ned. Taalk.* 3, 363; SCHUERM.; *O. Volkst.* 2, 221; HOU-BEN) en de aangrenzende streek van het Rijnland (*Rhein. Wtb.*): drijftol. Deze bet. berust op de gelijkheid in vorm met een slakkenhuis.' De *koekerèl* wordt dus zo genoemd naar de vorm van de tol die met een slakkenhuis vergeleken is. Volgens dat *WNT* is de primaire betekenis van *kokkerel* 'slak' en is de drijftol-betekenis daarvan afgeleid. De zestiende-eeuwse woordenaar Kilian wil het afleiden uit het Spaanse *cacarol*, maar deze vorm bestaat niet, wel Spaans (en ook Waals) *caracol*, dat in Vlaams-Brabantse dialecten tot *karakol* 'slakkenhuis, huisjesslak' leidde. *Kokkerel* en *koekerel* zullen volgens het *WNT* echter eerder uit de Oudfranse woorden *coquerille*, *caquerolle*, *coquereulle*, 'schelp, slak' zijn overgenomen.³

Een koekerèl is de koning en heet pesulder

In het spel *joete* worden de tolleren, de *koekerèlle*, op een rijtje tegen de muur gezet en het is de bedoeling die dan om te gooien. Een van de tolleren is de koning en die noemt men dan de *pesulder*.⁴ Wat er zo ongeveer mee bedoeld wordt, maakt het *Bosch' Woordenboek* wel duidelijk, maar waar dit woord vandaan komt, is een raadsel. Opmerkelijk is een andere ingang in het *Bosch' Woordenboek*, *persulder*, een man die tegen betaling iemand gezelschap hield. Dat is

Pieter Bruegel (1525/1530 – 1569) schilderde in 1560 zijn 'Kinderspelen'. Het schilderij hangt in het Kunsthistorisches Museum in Wenen. Op het afgebeelde gedeelte tollende kinderen.

opmerkelijk omdat in andere woordenboeken beide termen niet terug te vinden zijn. Of beide woorden aan elkaar verwant zijn is niet zeker, maar dat zou best kunnen. Juist voor een 's' wordt de 'r' gemakkelijk weggelaten, dus *persulder* wel of niet met de 'r' voor de 's' uitspreken maakt niet veel verschil. Onder *persulder* 'gezelschapshouder' geeft het *Bosch' Woordenboek* de relatie met het Franse *pas*

seul (niet alleen) als mogelijke herkomst. Ik heb geen bevestiging van deze suggestie van de herkomst kunnen vinden.

Haskies speule

Haskies speule is verstoppertje spelen in het dialect van 's-Hertogenbosch. Net als bij de termen rondom het tolleren zal ook deze benaming wel niet meer in gebruik zijn (hoewel verstoppertje als spel populair is gebleven). Het woord *haskies* is net als *koekerel* en *pesulder* een weinig doorzichtig woord uit de kindertaal. Vermoedelijk sluit het aan bij *hes*, dat we terugvinden bij Van Gompel in *hessegeven*,⁵ een soort van 'overloper' met verlossen' ofwel 'schipper mag ik overvaren' in Reusel. Het wordt daar voorzichtig in verband gebracht met een oud Kempenlands woord *hes* 'kat'. Dat woord is

Een veertiende-eeuwse tol met een tinnen punt, in Den Bosch gevonden door de archeologen van de BAM. (Afgebeeld in Tentoonstellings-catalogus Noordbrabants Museum: 'Kinderen van alle tijden. Kindercultuur in de Nederlanden vanaf de middeleeuwen tot heden')

nog bewaard in *Van spuil komt heskesspuil* (uit spelenderwijze stoeien groeit vaak werkelijk gemeente ruzie) en in het volgende versje:⁶

Heskepuize

Gij zult muize

Gij zult zitten onder den trap

Gij hebt ons klein kiendje gebeten

Toen 't op 'n stoeltje zat

Heskepuize is een tautologische samenstelling. Beide woorddelen betekenen 'kat' maar werden niet meer zo begrepen. *Puize* is een regelmatige ontwikkeling uit *poeze/poes*, die in onze taal niet overleefd heeft, waarschijnlijk doordat het woord een mensnabij dier aanduidt en daardoor grote emotionele lading draagt. Zo hebben *muil* en *snuut* ook emotioneel geladen verwanten in *moel* en *snoet*.

In namen voor 'krijgertje' of 'tikertje' komen woorden voor die wel wat doen denken aan *haskies*: *he(t)ske* wordt meestal gebruikt in combinatie met een ander woord, bijv. *hetske doen*, *geven*, *spelen*, *jagen* of *hetske tak*. Het woord is verwant aan het minder gekende werkwoord *hetsen*, dat volgens het WNT is afgeleid van een tussenwerpsel (*his!*) waarmee men dieren opjaagt.⁷ *Hetsen* en *hitsen* zijn oude woorden om dieren te verjagen (of aan te sporen, in geval van bijvoorbeeld een waakhond). Het is niet zeker of het woord ook verwant is aan *hes* 'kat', van het zojuist genoemde *heskesspuil*, maar het zou natuurlijk niet vreemd zijn om de naam van de kat te noemen in een woord om honden op te hitsen.

De woordenschat rondom het kinderspel is een boeiend domein. De herkomst van de woorden is vaak moeilijk te verklaren en de woorden kennen vaak een klein verspreidingsgebied. Termen als *koekerel*, *pesulder* en *haskies* werden

Verstoppertje ... (Op: www.salto.be)

rechtstreeks uit de kindertaal overgenomen, en leven voort in de herinnering van volwassenen. Die kindertaal bevat in de benamingen rondom het spel een breed scala aan speelse creatieve woordvormen die we als melioratief (i.e. een positieve waardering uitdrukking) mogen beschouwen. Het meest creatieve, ongeremde taalgebruik vinden we bij jonge kinderen en dat zien we terug in de benamingen rond het kinderspel.

Noten

- 1 Lex Reelick, Cor Swanenberg, Erwin Verzanvoort en Michel Wouters, *Bosch' woordenboek* ('s-Hertogenbosch 1993), p. 81-82.
- 2 Griet Coupé, *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III, afl. 3.2 Feest en vermaak* (Assen 2004), p. 79-82.
- 3 WNT, *Woordenboek der Nederlandsche taal* ('s-Gravenhage/Leiden 1882-1998), i.v. kokkerel.
- 4 Lex Reelick, Cor Swanenberg, Erwin Verzanvoort en Michel Wouters, *Bosch' woordenboek* ('s-Hertogenbosch 1993), p. III.
- 5 Wim van Gompel, *Reusels Woordenboek 1 De Mens* (Reusel 2002), p. 386.
- 6 A.P. de Bont, *Dialekt van Kempenland. Meer in het bijzonder d'Oerse taal dl. 4: Bestiarium* ('s-Hertogenbosch 2005), p. 22.
- 7 WNT ('s-Gravenhage/Leiden 1882-1998), i.v. hetsen.

Plafondschilderingen Bossche stadhuis (1)

Medaillons wachten op restauratie

A.H. van Drunen,
P. van der Schoot,
M. van de Laar.¹

In het voorjaar van 2007 zijn vier oude schilderijen van de zolder van het stadhuis overgebracht naar het depot van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) in de Oude Jacobskerk. De ronde schilderijen, zogenaamde 'medaillons', stonden op de zolder van het stadhuis te verstoffen temidden van daar eveneens opgeslagen oude meubels.

In de kwetsbare schilderijen waren al enkele gaten ontstaan.

Besloten werd om ze in een geconditioneerde ruimte van het depot van de BAM een veiliger plaats te bieden. Deze verhuizing was aanleiding om nader onderzoek te doen naar hun herkomst en geschiedenis. Ook werd hun technische staat beoordeeld en werd de mogelijkheid of noodzaak van conservatie of restauratie onderzocht. Hieronder een verslag met een verrassende uitkomst.

De schilderijen

Op de stadhuiszolder bevonden zich vier schilderijen, olieverf op doek, met een diameter van 98 cm. Op de rand van elk van de medaillons staat in voor einde 17e eeuw typerende open kapitalen met streef (klassieke hoofdletters) de naam van een van de vier in die tijd bekende werelddelen: AFRICA, AMERIKA, ASIA en EUROPA. Op het middenveld is de buste afgebeeld van een persoon die door klederdracht, haartooi en gelaatstrekken het betreffende werelddeel symboliseert. De in niet-natuurlijke grijsgroene en roodbruine tinten geschilderde voorstellingen (die dan ook grauwschilderingen of grisailles worden genoemd) lijken geïnspireerd op oude Romeinse muurschilderingen. Het schilderwerk suggereert

De raadzaal van het stadhuis in 1948. Achter in de hoek, de plaats van één van de vier medaillons. Naast de wijzerplaat rechts de vijfde schildering met de adelaar. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

De vier medaillons van Eljas van Nijmegen met hun opschriften: een koninklijk geklede vrouw als beeldmerk voor Europa; een rijk geklede man met oosters hoofddeksel als representant van Azië; een indiaanse vrouw met verenpruik om Amerika aan te duiden; een moor met een fantasiekroon vertegenwoordigt Afrika. (Foto's: BAM)

een reliëf door middel van geschilderde schaduwen. Dat reliëf past bij de zwaar geprofileerde lijsten van het plafond waarin ze gehangen hebben.

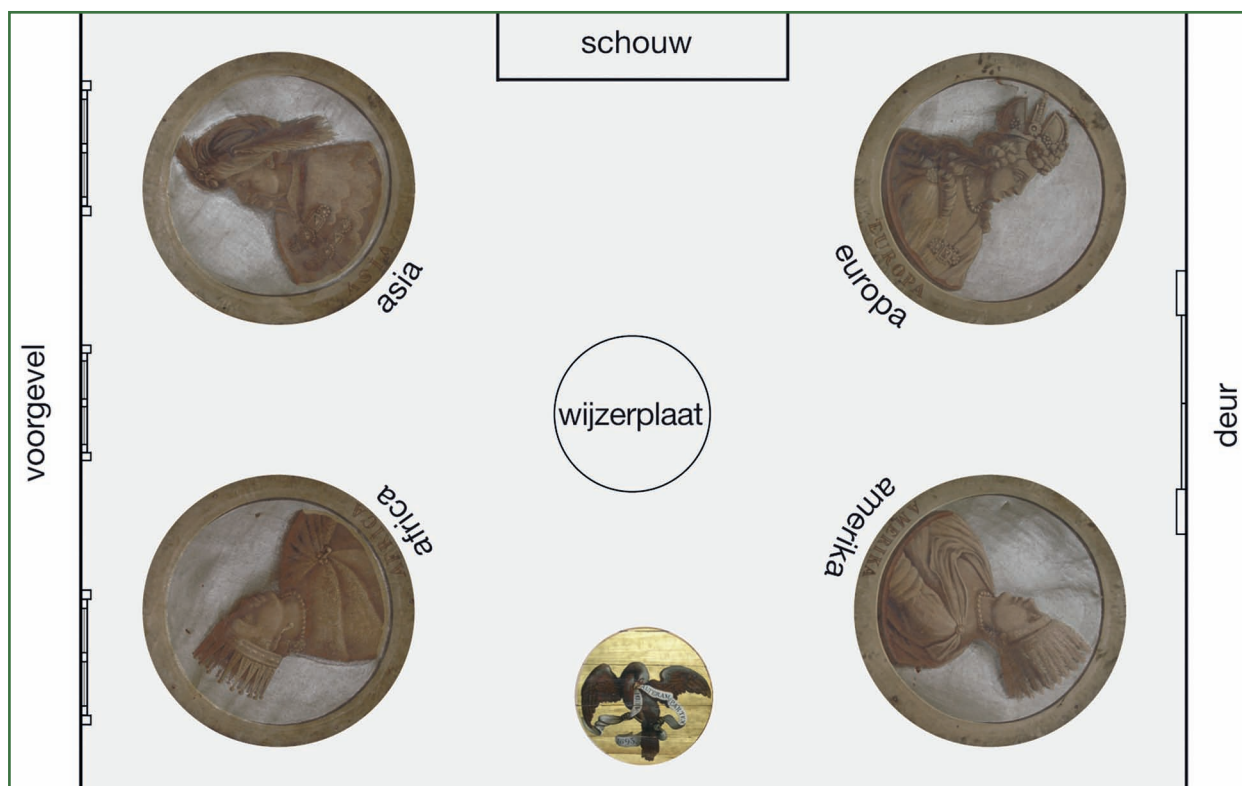
De constructie van de schilderijen is courant voor de 17e en 18e eeuw: er is met olieverf geschilderd op een met oliegrondering geprepareerd doek. De eikenhouten, cirkelvormige bespanningsramen zijn samengesteld uit gezaagde kwartronde latten, die met halfhoutse liplassen en gesmede spijkers aan elkaar verbonden zijn. De spanranden zijn ongegrondeerd en niet beschilderd. De doeken zijn geschilderd en mogelijk zelfs geprepareerd op de huidige bespanningsramen. De doeken zijn nooit opnieuw opgespannen. Langs de spanranden bevinden zich weliswaar twee soorten spijkertjes maar de oudste hebben geen functie meer omdat het weefsel onder de spijkerkoppen sterk is aangetast. De spanranden zijn daarom later met kleinere spijkertjes steviger op de ramen bevestigd. De schilderijen zijn nooit bedoekt. Wel zijn aan de achterzijde scheurtjes en gaatjes door middel van plaatselijk met lijm opgestreken linnen lapjes behandeld. Afgezien van deze reparaties is de toestand vrij onaangeroerd. De achtergronden achter de koppen zijn mogelijk integraal overgeschilderd maar deze overschildering is dan heel oud en het is zelfs mogelijk dat de schilder zelf de verandering heeft aangebracht. Verfslag van de uiteinden van de koppen en de randen is weliswaar overschilderd maar de overschilderde laag is niet gecraqueleerd. De schilderijen zijn met een natuurlijke harsoplossing gevernist. De conditie van de schilderijen is niet stabiel zoals verderop wordt toegelicht.²

Bouwhistorisch onderzoek wees uit dat de medaillons oorspronkelijk bevestigd zijn geweest in ronde lijsten op de vier hoeken van het plafond van de oude raadzaal. Ze vormden één geheel met de rest van het houten plafond, waarvan de rijke beschildering ten dele uit het laatste kwart van de 17e eeuw dateert. De medaillons werden in 1963 uit het plafond verwijderd. Waarom ze uit het plafond gehaald zijn en uiteindelijk op de zolder zijn beland wist ons de toenmalige archivaris van de stad, dr. L. Pirenne, nog haarfijn uit de doeken te doen. Hij verhaalt dat in 1963 een nieuw verwarmingssysteem in de oude raadzaal is aangebracht. Bij die gelegenheid zijn kunststof kappen in de ronde lijsten aangebracht waardoor voor de medaillons geen plaats meer was. Er is in die tijd nog overwogen, aldus de heer Pirenne, om ze zorgvuldig uit te nemen en te restaureren. Van deze procedure werd met het oog op de te verwachten kosten afgezien. Er werd evenwel besloten om ze niet te vernietigen, zoals met nogal wat oude spullen in die tijd gebeur-

de, maar om ze op de zolder te zetten. Zodoende doet zich nu alsnog de kans voor om de oude plafondelementen uit de anonimiteit te halen. Nader onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat het heel bijzondere en waardevolle schilderijen zijn.

Verrassende vondsten

In de stadsrekeningen en resoluties van de jaren 1693-'94 komt een aantal posten voor met betrekking tot het plafond van de 'groote kamer off college', de toenmalige benaming van de huidige oude raadzaal op de eerste verdieping aan de marktzijde. In de vergadering van 28 juli 1693 behandelt het stadsbestuur het voorstel tot de uitvoering van het nieuwe plafond volgens tekening en bestek (= beschrijving van de te verrichten bouwactiviteiten) zoals die gemaakt zijn door de bouwmeester Jacob Roman. Roman is op dat moment een van de belangrijkste architecten in de noordelijke Nederlanden. In de Bossche stadsrekeningen wordt hij 'aerghiteckt van zijn conicklijcke mayesteit van Groot Bretaengie' (onze stadhouder Willem III) genoemd. Het bestuur van de stad wil zich met de keuze van zo'n belangrijk architect blijkbare onder de voorname Noord-Nederlandse steden scharen. Al in 1678 had Roman voor de stad gewerkt. Hij maakte een ontwerp voor de Vierschaar in de grote hal van het stadhuis en voor twee trappen naar de achterbouw. Ook vervaardigde hij de beeldjes van het ruiterspel bovenin de voorgevel van het stadhuis. Mogelijk heeft hij eveneens de grote schouw van de oude raadzaal ontworpen en er het houtsnijwerk voor geleverd. Het stadsbestuur was kennelijk zo tevreden over zijn werk dat het hem daarnaast opdracht gaf tot het ontwerpen van de verbindingsgang tussen het nieuwe stadhuis en de oude secretarie, de zogenaamde 'Romangalerij'. Roman heeft ook een ontwerp voor het plafond van de raadzaal gemaakt. Hij bood zijn ontwerp in 1693 aan, maar bestek noch tekeningen zijn bewaard gebleven. In een schriftelijke bijlage stelde hij voor om de schilderijen in de spiegels (= de vlakke velden tussen de geprofileerde lijsten) niet rechtstreeks op het houten plafond aan te brengen maar om 'beneden ter hand' schilderijen op doek te vervaardigen. De schilder hoefde dan niet boven zijn hoofd te schilderen en kon er rustig in zijn atelier aan werken. Bovendien zou de raadzaal dan slechts 14 dagen niet gebruikt kunnen worden, de twee weken dat montage van de schilderijen in lijsten aan het plafond vergde. Het werk werd daardoor aanmerkelijk goedkoper. Roman schreef bij die gelegenheid over zes schilderstukken die op deze wijze op doek en in lijsten bevestigd moesten worden.

Schematische tekening (niet op schaal) met het gereconstrueerde arrangement van de vier medaillons aan het plafond. Ook de plaatsen van het vijfde, direct op het plafond geschilderde medaillon, van het uurwerk, en van de schouw zijn aangegeven. De reconstructie is gemaakt aan de hand van de schaduwranden langs de lijsten van de medaillons. Deze donkere randen horen aan de zijde waar het licht vandaan komt (de Marktzijde met de ramen). De verschillende figuren kijken elkaar twee aan twee aan. (Tekening: BAM)

In dezelfde notitie, die op 28 juli 1693 in het stadsbestuur besproken werd, meldde hij verder onder meer: 'Omdat mij de occasie is voorgevallen een bekwame man aan kant te hebben die extra ordinair goed marmert en ook goed is aan het schilderen van de zolder, kan ik die UEd. zeer wel toevoegen'. De naam van die 'bekwame man' werd niet genoemd. J.H. van Heurn,³ oud-schepen en historischrijver, vermeldde in een manuscript uit circa 1780 dat 'enige oude lieden' hem hadden verteld dat Romeijn de Hooghe het houten plafond beschilderd had. De schilder De Hooghe (1645 - 1708) was een veelzijdig kunstenaar die onder andere boekillustraties en prenten maakte van interieuronderdelen zoals plafonds en goudleer. Van zijn hand zijn een schoorsteenstuk bekend en acht grisailles die hij vlak voor zijn dood vervaardigde voor het stadhuis

van Enkhuizen. Toch is het niet aannemelijk dat De Hooghe de Bossche plafondschildering voor zijn rekening heeft genomen. Immers, volgens dezelfde stadsrekeningen en resoluties besloot het stadsbestuur op de bewuste 28 juli 1693 om het schilderwerk aan Elias van Nijmegen (1667-1755) te gunnen. Deze schilder had voor dezelfde vergadering een 'concept tot cierende van de solder in de groote kamer off collegie der heeren van de leden scheepenen' ingediend. Onduidelijk is of hij het ontwerp van Roman als uitgangspunt voor zijn decoraties heeft genomen of een geheel eigen ontwerp voor het plafond vervaardigde. Elias van Nijmegen was in die tijd al een belangrijke interieurschilder. Meerdere familieleden en nakomelingen waren decoratieschilders.⁴ Elias moet zeker in staat zijn geweest zelf plafonds te ontwerpen en die daarna te decoreren. Behalve het plafond nam hij ook de grote schouw van de Bossche raadzaal onder handen. Hij stelde voor de kroonlijst en de pilasters in wit en in diverse kleuren rood te marmeren. De 'cierende', zoals kapitelen, basementen, gebeeldhouwde friezen en de lijst om de schildering, zouden worden verguld. Van Heurn beschrijft deze kleurstelling nog in circa 1780. Bij een latere gelegenheid, naar het zich laat aanzien in 1879, is de 17e-eeuwse marmerschildering van Van Nijmegen op zodanige wijze van de

schouw verwijderd dat nu geen sporen van het originele schilderwerk meer zichtbaar zijn. Van Nijmegen heeft het werk kennelijk onmiddellijk ter hand genomen en nog in 1693 afgemaakt zoals blijkt uit de datum op het plafond en de afrekening op 12 oktober van dat jaar.

Voor het plafond gaat Elias van Nijmegen volgens zijn eigen voorstel als volgt te werk: enige velden worden beschilderd in een witte marmer imitatie, andere velden in diverse soorten rood marmer, de middenvlakken worden blauw geschilderd met daarop witte ornamenten; de wijzerplaat wordt geel, op de vier hoeken komen de 'vier naesie' eveneens in geel en de geprofileerde lijsten worden verguld. De hier genoemde *vier naesie* moeten wel de vier hier besproken medaillons zijn. Ze representeren Europa, Afrika, Azië en Amerika. Het feit dat slechts vier werelddelen present zijn is niet zo verwonderlijk: op het eind van de 17e eeuw werd Australië ('Holanda nova' volgens de 17e-eeuwse atlas van Blaeu) nog niet als een afzonderlijk werelddeel gezien. Het afbeelden van de werelddelen was in de tweede helft van de 17e eeuw een gewild thema. Het Bossche stadsbestuur gaf met deze wereldwijde blik te kennen dat de stad veel handelscontacten met alle windstreken voorstond.

Naast deze vier schilderijen is een in diameter identieke vijfde ronde schildering aanwezig. Anders dan de 'vier naesie' is deze rechtstreeks op het plafond aangebracht. Dit vijfde medaillon stelt een adelaar voor met een banderol in zijn bek waarop het jaartal 1693 en de meermalen in raadhuisen weergegeven spreuk 'AUDI ALTERAM PARTEM' ('hoor de andere partij' 5) in een lettertype dat enige overeenkomst heeft met dat op de vier andere medaillons. De schildering is op een later tijdstip, waarschijnlijk eveneens in 1879, op een niet al te beste manier overgeschilderd met goudverf zodat een stilistische vergelijking moeilijk is. Toch lijkt het, op grond van de genoemde detailsmerken, aannemelijk dat ook deze schildering door Elias van Nijmegen is aangebracht.

Als de opdracht van de stad aan Van Nijmegen zou zijn geweest om Romans ontwerp uit te voeren dan missen we nog de zesde schildering, die Roman noemde. Met deze schildering kan niet de wijzerplaat in het midden van het plafond zijn bedoeld want deze is al in 1679 door de schilder Van Hatum geschilderd en verguld. In 1693 wordt van deze wijzerplaat uitdrukkelijk vermeld dat de 'koluere vernieut' wordt door Ambrosius Vissers. Het is ook onwaarschijnlijk dat als zesde schildering de beschildering rondom de wijzerplaat is aangebracht. Immers deze in een ring tussen twee geprofileerde lijsten aangebrachte bruinrode schildering

is een alledaagse rij van acanthusbladeren, die even goed door een schildersleerling kan zijn vervaardigd. Het is ook niet waarschijnlijk dat op de boezem van de schouw, waar nu het schilderij *Eenheid en Gerechtigheid* van Theodoor van Thulden hangt, oorspronkelijk de ontbrekende zesde schildering gehangen heeft. Van Thulden schilderde dit werk immers al in 1646.⁶ Toen in 1672 de raadzaal werd verbouwd, en daarbij de zoldering werd verhoogd, heeft Gijsbert ter Lip een nieuwe schouw gemetseld die vermoedelijk door Pieter Cornelis van der Sterren werd betimmerd. Het schilderij van Van Thulden is bij deze gelegenheid weer op zijn oude plaats aangebracht.

Conclusie

De vraag omtrent de zesde schildering van Romans ontwerp blijft onbeantwoord, zeker als Elias van Nijmegen schilderijen naar eigen ontwerp heeft uitgevoerd en niet naar Romans ontwerp. Wellicht en hopelijk valt uit nader onderzoek meer te leren. Dergelijk onderzoek zou plaats kunnen vinden als de medaillons gerestaureerd en herplaatst zouden worden in de raadzaal. In een volgende publicatie hopen we aan te kunnen geven dat dergelijke restauratie en verder onderzoek in allerlei opzichten de moeite meer dan waard zijn.

(wordt vervolgd)

Noten

- 1 A.H. van Drunen, Gemeentelijk bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch bij de afdeling BAM; P. van der Schoot, vrijwilliger, medewerker afdeling BAM; M. van de Laar, Restaurateur schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam. De auteurs danken drs. E. Vink en drs. V. Paquay voor hun medewerking bij het archiefonderzoek, de heer Ch. van Velzen en de bodes van het stadhuis voor hulp bij het onderzoek in de raadzaal.
- 2 Conditierapport 1 juli 2008 M. van de Laar aan de BAM.
- 3 J.H. v. Heurn, *Beschrijving der stad 's-Hertogenbosch (geestelyke en waereldlyke gebouwen)*, handschrift circa 1780. Brabant Collectie KUB Tilburg, KHS C 159a-b (catalogus v.d. Ven II, 93). Het handschrift is tevens op microfiches aanwezig bij het Stadsarchief.
- 4 De familie Van Nijmegen was werkzaam in Rotterdam en Leiden en van daaruit in andere Hollandse steden, in Nijmegen en in 's-Hertogenbosch. Vader Herbert decoreerde het stadhuis van Rotterdam, zoon Elias volgde hem op in het Rotterdamse atelier. Zijn oom Willem (1636-1698) schilderde in 1685 een plafond in kasteel Amerongen. Gerard van Nijmegen (1738-1808) werkte ook in Rotterdam. Elias had een zoon Dionijs (1705-1798) en een kleinzoon Dionijs Eliasz. (1799-1852) die beiden ook als schilder werkzaam waren. Zie voor de schildersfamilie verder J.W. Niemeijer, 'De ateliernalaten-schap van het Rotterdamse schildersatelier Van Nijmegen', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 7 (1969), p. 55 e.v.
- 5 H.E. Phaff, *Raadhuispreuken* ('s-Gravenhage 1983).
- 6 A. Roy (samenst.), *Theodoor van Thulden, een Zuid-Nederlandse barokschilder* (Zwolle 1992), p. 79 en fig. 55.

Een kans voor de Sint-Jan

De buitenzijden van het Lijdensaltaar

Ed Hoffman

Langzaam sluipt de restauratie rond de kathedraal.

Onlangs is het zuidertransept omsingeld, en werd het enige middeleeuwse altaar van de Sint-Jan, het zogenaamde Lijdensaltaar, ter bescherming naar de noordkant van de kooromgang verplaatst.

Voor Ed Hoffman aanleiding om over de presentatie van dit altaar te filosoferen.

*Het Lijdensaltaar in de Anthoniuskapel van de Sint-Jan.
(Foto: Ton van der Vorst)*

Het Lam Gods

Als puber bezocht ik in de jaren vijftig met mijn vader de Sint-Baafskathedraal in Gent. Ons doel was *Het Lam Gods* van de gebroeders Hubert en Jan van Eyck. Toen dit veelvleugelige altaarstuk in 1432 in een van de rechter straalkapellen werd opgesteld, was de kerk nog geen kathedraal en nog wel een Sint-Jan. Johannes de Doper bleek dan ook in *Het Lam Gods* een hoofdrol te spelen, maar dat ontdekten we pas nadat we een tijdje gewacht hadden. De straalkapel was namelijk afgesloten en boven de deur bevond zich een roodgroen stoplicht, dat bediend werd door een mannetje dat in de kapel op een keukenstoel met de rug naar het veelluik zat. Was er ruimte voor nieuwe bewonderaars dan zette hij het stoplicht op groen. Bovendien had hij een soort biljartkeu waarmee hij de vleugels op gezette tijden opende en weer sloot. Wat een ideale baan, dacht ik!

Op de achterzijde van de luiken: De Bruiloft te Kana (Johannes 2:1-11). Zie ook detail op omslag voorzijde. (Foto: Ton van der Vorst)

Ook de Opwekking van Lazarus (Johannes 11:1-44) is op de achterzijde van de luiken geschilderd. (Foto: Ton van der Vorst)

En wat een ideale situatie! De panelen zijn voor die plek geschilderd. Het licht stroomt er binnen van rechts en de schaduwen en de fonkelingen van de hand van de gebroeders gehoorzamen daar braaf aan. Bovendien is het de essentie van een religieus veelluik dat het gesloten is en slechts zo nu en dan feestelijk geopend wordt. De buitenzijden van *Het Lam Gods* zijn deels in grisailles, deels in gedekte tinten. Bij opening onthulde het mannetje met de biljartkeu dan ook een bonte wereld van kleur. In 1986 is het altaarstuk ten behoeve van de toeristen verplaatst naar de westkant van de kathedraal. Het staat daar, permanent geopend, in een kooi van kogelvrij glas. Je kunt er omheen lopen en zowel de buiten- als de binnenkant bekijken. De verlichting is perfect, maar de opstelling vloekt aan alle kanten. De zin van de geschilderde lichteffecten is weggenomen en de afbeeldingen van de opengezwaaide buitenkant kloppen onderling niet meer; de prachtige

engel van de Annunciatie keert bijvoorbeeld Maria zijn achterste toe! Maar het belangrijkste manco is het weggesaneerde moment van de esthetische en religieuze verrassing van het openen. De plek is dus verkeerd en de dramatische actie afgeserveerd! Nu is dit typerend voor de situatie waarin veel laat-middeleeuwse veelluiken terecht zijn gekomen: musea zijn de, perfect verzorgde, kerkhoven van de kunst. Wie in het Prado in Madrid bijvoorbeeld voor de triptieken van Bosch staat mist schrijnend de buitenkant van *De Hooiwagen*, van *De Aanbidding der Koningen* en van *De Tuin der Lusten*. En bij deze laatste twee mist hij het gaan van de grisailles naar het feest van kleur in het geopende hart. Wat dit betreft biedt het Jheronimus Bosch Art Center uitkomst. Daar kan men naar believen drieluiken openen en sluiten, maar natuurlijk wel in een museale sfeer.

Het Lijdensaltaar

Gelukkig staat er een authentiek middeleeuws altaarstuk, een veelvleugelig retabel, in de Sint-Jan, het zogenaamde *Lijdensaltaar*. Het is rond 1500 door een team van bekwame ambachtslieden in Antwerpen gemaakt en waarschijnlijk gekocht voor de kerk van Sint-Anthonis bij Boxmeer. In de 19e eeuw is het terecht gekomen in het kasteel van Heeswijk in de verzameling van baron Van den Bogaerde van Terbrugge en daarna in 1901 in de Bossche kathedraal. Het bestaat uit een houtgesneden en mooi gepolychromeerd middengedeelte en zes tweezijdig beschilderde houten luiken. Geopend toont het gesneden gedeelte beneden de jeugd van Jezus en daarboven drie grote kruisigingscènes. De geschilderde panelen laten aan de binnenzijde gebeurtenissen zien die aan de kruisiging vooraf gingen of er op volgden, en buiten *de Bekoring van Jezus door de Duivel*, *de Bruiloft van Kana* en *de Opwekking van Lazarus*.

Deze panelen zijn in 1903 gerestaureerd door een aanhanger van de zoetige neogotiek, de Antwerpse kunstenaar Jan Anthony, die toen net klaar was met het schilderen van de veertien staties voor de kooromgang. Daar, aan de noordkant in de meest westelijke straalkapel, stond van 1904 tot 1948 ook *het Lijdensaltaar*. In 1910 werd als pendant van dit Antwerpse drieluik, dat dus aan het leven van Jezus is gewijd, in de eerste straalkapel aan de zuidzijde een neogotisch altaar geplaatst, dat van de Lijdende, de Strijdende en de Triomferende Kerk vertelt. Houtgesneden door Hendrik van der Geld en geschilderd door weer Jan Anthony, is daar op het linkerluik de strijdende, rechts de lijdende en centraal de triomferende kerk te zien.

Jan Anthony had bij zijn staties de gewoonte van de Vlaamse Primitieven overgenomen om de evangelieverhalen in laatmiddeleeuwse context te plaatsen: luxueuze Bourgondische damesgewaden en vijftiende-eeuwse huizen en straten om het heilsgebeuren eigentijdser en dus toegankelijker te maken. Maar Anthony had dan, doorredenerend, decor en kledij van rond 1900 moeten gebruiken. Voor onze tijd zou een schilder dan de bruiloftsgasten in Kana stropdassen moeten omdoen en Maria en Martha in spijkerbroek en op gympies de opwekking van Lazarus in Orthen moeten laten bijwonen!

In maart konden we de buitenkant van *het Lijdensaltaar* weer eens zien omdat het retabel in verband met de Grote Vasten, de Veertigdagentijd, gesloten was. Meestal is zo'n buitenkant, zoals gezegd, in grisailles, in grijstinten, geschilderd. Bij die sfeer van grijsheid hoorde de grauwsluijer, die nu eenmaal normaal in kerkkapellen hing en die werd

Jezus verbleef veertig dagen in de woestijn waar de duivel Hem trachtte te verzoeken (Lucas 4:1-13). Jezus weigert stenen tot brood te maken, want 'niet alleen van brood zal de mens leven'. Op het rechterluik staat Jezus boven op een berg. De duivel laat Hem de hele wereld zien en belooft Jezus deze aan hem te schenken 'indien Gij mij aanbidt'. Op het linkerluik zien we Jezus ook op het dak van de tempel staan. De duivel tracht Jezus te bewegen zich van de tempel naar beneden te storten. Engelen zullen u immers behoeden? (Foto: Ton van der Vorst)

opgetrokken als de kaarsen op een hoogtijdag voor het geopende drieluik werden aangestoken. Het equivalent van die feestelijke kaarsen wordt tegenwoordig gevormd door het felle elektrische licht dat de figuren in het opengespreide altaarstuk de hele dag, uur na uur, verblindt en allerlei details openbaart die zelfs de houtsnijders en de schilders zelf in de laatmiddeleeuwse opstelling nooit hebben kunnen zien. Details waarvan ze wisten dat ze er waren, maar die gelovige ogen nu eenmaal onmogelijk in het getemperde licht onder de oude gewelven konden onderscheiden, laat staan ontcijferen. De buitenkant van ons Lijdensaltaar is echter niet in grisailles, maar volop in kleur, die in de 15e eeuw dus

enkel door schemerige kaarsloosheid versluierd werd. De drie voorstellingen zijn interessant en de uitvoering is heel aardig. Boven wordt in een zeldzame afbeelding een vastende Jezus aan het begin van zijn openbare leven driemaal door de duivel belaagd. Klauwvoetig en met verborgen vlerken wijst deze op woestijnstenen, die Jezus makkelijk tot broden zou kunnen maken. 'De mens leeft niet bij brood alleen', was het snedige antwoord.

Op de tempel en op een berg zien we in de verte de twee andere duivelse bekeringen. Beneden tonen vier verticale panelen *de Bruiloft van Kana* en *de Opwekking van Lazarus*: water werd wijn en een lijk weer levend! Verbazingwekkende verhalen, maar ja, hoe onwaarschijnlijker des te groter het wonder! Voor gelovigen wordt hierbij verwezen naar het Laatste Avondmaal en de triomf van Jezus over zijn eigen dood: brood, wijn en verrijzenis. Begrijpelijk dat men deze verhalen rond 1500 op de gesloten buitenkant plaatste.

Van Oudheusden, die in zijn boek *De Loet* de twee onderste schilderijen voor het eerst in kleur publiceerde, wijst op enkele typisch 15e-eeuwse trekjes. In Kana zit de bleke, verlegen bruid met zeer Bourgondische dames onder een tralievenster in de bijkeuken. Daar worden de hapjes uitgeserveerd en pauzeert in een kleine loge het entertainment. Maar waar is dan de bruidegom? In de voorkamer zijn enkel oude bebaarde mannen te zien!

Het lineair perspectief is redelijk overtuigend en de kleuren zijn, hoewel wat week, mooi gevarieerd; misschien dat hun zachtheid van de hand van restau-

rator Jan Anthony is, hoewel zijn overschilderingen bij de restauratie van voor 1984 grotendeels verwijderd schijnen te zijn.

Ook de afbeelding van het verhaal van Lazarus is amusant. In de hof van een erg simpel gehouden kerk komt hij verbouwereerd te voorschijn. De lijk-wade glijdt van zijn naakte lijf, dat inderdaad doods contrasteert met de brutaal, in gestreepte hozen bol-lende billen van de knecht met de koevoet. De apostelen zijn zoals altijd blootsvoets. De rijkaard, die bevangen door de stank met een doek zijn neus dichtknijpt, wordt door Van Oudheusden gelinkt aan de walgelijke dampen die de talloze graven in de kerken in hete zomers uitwasemden. Ook een tiental handen toont de gemoedstoestanden: van verbijsterd, verschrikt en verbaasd tot verklarend en berustend. De buitenzijden van de vleugels van dit *Lijdensaltaar* zijn kortom, zowel qua voorstelling als qua uitvoering, interessant. Bij een tentoonstelling in Antwerpen in 1993 werd geoordeeld, dat juist deze buitenkanten kwalitatief de betere zijn!

Een Kans

Op 23 juni is het altaar vanwege de restauratie van het zuidertransept door sterke mannen uit de Antoniuskapel getild en teruggebracht naar de noordelijke straalkapel, waar het de bezoekers van de kooromgang op het einde van hun wandeling wacht. Wat zou het mooi zijn als het op deze oude plek weer zijn religieuze en esthetische spel zou kunnen spelen! Als de vleugels weer geregeld geopend en gesloten zouden worden. Zonde om dat de gelovige en toeristische bezoekers te onthouden.

Kerkbestuur, organiseer het zo, dat de vleugels normaal gesproken in gedempte verlichting gesloten zijn en voor devote en geïnteresseerde nieuwsgierigen in helderheid geopend mogen worden!

Laat de dingen weer dienen waarvoor ze dienen; laat het altaar niet langer vleugellam. En och, een oude biljartkeu moet er toch te vinden zijn!

Literatuur

- H.E. Mees e.a., *Het Lijdensaltaar in de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1985). Dit boekje met uitgebreidere achtergrondinformatie en afbeeldingen van vooral de binnenzijde van het altaar is nog steeds, voor 7 euro, te koop aan de balie in de Sint-Jan en in het museum De Bouwloods.
- E. Hoffman, 'De Kruiswegstaties van Jan Anthony', in: *Bossche Bladen* 8 (2006), afl. 1 p. 7-11.
- H. Nieuwdorp e.a., *Catalogus Antwerpse retabels 15e-16e eeuw* (Antwerpen 1993).
- J. van Oudheusden, *De Loet 's-Hertogenbosch* (Zwolle 2008).
- D. Ridderbos en H. van Veen, *Om iets te weten van de oude meesters* (Amsterdam 2005).
- B. Kruijsen, *Verzamelen van middeleeuwse kunst in Nederland 1830-1903* (Nijmegen 2002) p. 301 (met dank aan Jac. Biemans).

Verplaatsing van het altaar in juni 2009. (Foto: auteur)

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Collectie burgemeester mr. G.M.J.W. van de Ven, (1924) 1951-1988, 0,4 m (hoofdzakelijk krantenknipsels betreffende zijn loopbaan).
- Aanvulling archief Remington, 1977-1989, 0,05 m
- Van F. Kuit/M. van Engelen: collectie van ca. 100 glasnegatieven van Adolf van Engelen, ca. 1896-1910; met documentatie, 1853-1941, 0,05 m
- Collectie documentatie F.J.M. van de Ven, 2e helft 20e eeuw, 0,75 m
- Archief HEVO Rosmalen, 1970-2005, 5 m
- Minuutplan kadaster Bokhoven, 1822, bewerkte reproductie, 1 stuk
- Collectie persoonlijke stukken L. de Rooij, 1944-1950, 0,02 m
- Twee fotoalbums van de Openbare Leeszaal, afkomstig van de Stadsbibliotheek, 20e eeuw

Studiezaal

De studiezaalopenstelling van zaterdag 5 december is vanwege Sinterklaas verschoven naar 12 december. Op vrijdag 25 december is het Stadsarchief gesloten.

Expositie Felix Janssens

Van dinsdag 20 tot en met vrijdag 30 oktober is er in het Stadsarchief een foto-expositie gewijd aan het werk van Felix Janssens, fotograaf bij het Brabants Dagblad van 1959-1999. Aanleiding is de overdracht van het fotoarchief van Janssens aan het Stadsarchief. De expositie is tijdens de openstelling van het Stadsarchief gratis te bezoeken.

Uit het fotoarchief van Felix Janssens: sloop van het spoorwegstation, juli 1995.

Nieuws van de Boschboom

De maand oktober staat voor *de Boschboom* in het teken van de beroemde Vlaamse schilder Rogier van der Weyden (1400-1464). In onze zusterstad Leuven wordt dit najaar namelijk een grote tentoonstelling van zijn werk georganiseerd. Meer dan honderd kleurrijke topstukken uit Europese en Amerikaanse verzamelingen zullen er het fascinerende verhaal vertellen van deze meester van de zogenaamde Vlaamse Primitieven. Op woensdag 14 oktober zal dr. Kees van den Oord in de Verkade-fabriek met een voor eenieder toegankelijke lezing, *De Passie van de Meester*, ingaan op de leef- en

werkwereeld van Rogier van der Weyden en zijn belangrijkste schilderijen tonen en analyseren. Tien dagen later, op zaterdag 24 oktober, vertrekt *de Boschboom* dan naar Leuven om de banden met deze zusterstad aan te halen, maar vooral om de tentoonstelling, die ook *De Passie van de Meester* heet, onder deskundige begeleiding te gaan bekijken.

In november wordt voor onze leden weer het jaarlijkse *Historische Diner*, met diverse verrassende entremets, geserveerd.

Restauratie en conservering van papier en perkament

Brieven & Archieven
Boeken & Banden
Grafiek & Tekeningen
Kaarten en Wandkaarten
Charters & Zegels

DocumentenWacht is een service van restauratie atelier Sterken BV

Engelanderholt 3, 7361 CZ Beekbergen
T. 055-5423147 F. 055-5430614 E. info@sterken.nl
Meer informatie op: www.documentenwacht.nl ~~ www.sterken.nl

DocumentenWacht®

Calamiteitenservice, zorg en beheer

Ondersteuning bij het behoud en beheer van
archieven, bibliotheken, collecties en verzamelingen.

24 uur calamiteitendienst
Collectie- en depot inspecties
Schade rapporten, schade-inventarisatie en restauratieplannen
Schimmel-, insectenbestrijding en reiniging van collecties
Ontijzeren, ver- en herverpakken
Massa ontzuring
Archiefbewerkingen
Archief- en bibliotheekverhuizing van stelling tot stelling
Geconditioneerde opslag van archief en museumobjecten

Een jaarabonnement op DocumentenWacht kost € 28,75

Gratis bij een calamiteit:

16 uren deskundige beredderingshulp, inpakmaterialen, 1 transport met eigen geklimatiseerde bus, 1 maand opslag in shockfreezer tot minus 35 graden, schaderapport opmaken.

DocumentenWacht is een service van restauratie atelier Sterken BV

Engelanderholt 3, 7361 CZ Beekbergen
T. 055-5423147 F. 055-5430614 E. info@sterken.nl
Meer informatie op: www.documentenwacht.nl ~~ www.sterken.nl

Op zoek naar... de beste klusjesman?

Je vindt het in...

de Bossche Omroep
KRANT OP ZONDAG

Lombardpassage 8
5211 JM 's-Hertogenbosch
Telefoon (073) 613 51 16
Fax (073) 612 23 30
www.bosscheomroep.nl

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie

Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ed Hoffman
Paul Huys Janssen
Hans Janssen
René Kok
Aart Vos (hoofd- en beeldredactie)
Greet Welten

Vaste medewerkers

Marcel van der Heijden
Jac.J. Luyckx
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Charles de Mooij

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Jac. Biemans, telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Biblo van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, september 2009

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde

Muzikanten wachtend op het teken dat zij op de Bruiloft te Kana mogen spelen. Aan de muur hangt een trom. Gedeelte van het Lijdensaltaar in de Sint-Jan. (Foto: Ton van der Vorst)

Foto omslag achterzijde

Het thema van de Tijdreiziger van 2009 is 'water'. 's-Hertogenbosch had in het verleden vaak met overstromingen te kampen. Hier een beeld van wateroverlast in de Waterstraat in februari 1871, toen vrijwel de hele stad een paar dagen onder water stond. De PNHC van 18 februari berichtte eindeloos over de situatie: '... Op straatkarren ziet men thans personen van allerlei rang en stand, al blijde zijnde daarmee den overtocht te kunnen doen... Sommige der Bossche mannelijke jeugd en ook enkele van rijpere jaren vermaken zich met velocipèdes in den vloed te rijden, dat een zonderling gezicht oplevert... Niettegenstaande het onaangename van den toestand kan de toeschouwer zich dikwijls niet onthouden van lagchen bij zulke komieke scènes'. (Prent uit de Katholieke Illustratie van 1870/71, p. 225)

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch

